

Falvay Dávid

Folignói Angéla és a késő középkori olasz női misztika

Folignói Angéla (1248–1309) egyszerre tipikus képviselője annak az új típusú spiritualitásnak, amely Itáliában a 13–14. században teljesen új távlatokat nyitott a világiak, és nem kis részben a nők számára; másrészt teljesen egyedi hangú és gondolatvilágú gondolkodó, a késő középkori női misztika egyik emblematikus képviselője. Angéla a közép-itáliai Umbriában élt, s származásáról, életrajzáról kevés pontos információ áll rendelkezésünkre. Az biztos, hogy férjhez ment, és több gyermeke is született. 1285 körülre tehető megtérése, és miután elveszíti családját, a ferences harmadrend tagjává lesz, s teljes egészében a vallásnak szenteli életét. Kivételes vallásos élményei már életében élénk figyelmet keltettek, nem csupán a ferencesek körében, akikhez formálisan is csatlakozott, hanem azon túl is. Vallásos tapasztalatait, látomásait, gondolatait ferences gyóntatójának diktálta, s így maradt az utókorra a *Libernek* nevezett, roppant érdekes írásmű, melynek egyik részét, amelyet tulajdonképpen Angéla spirituális önéletrajzának tekinthetünk, *Memoriale* néven ismeri a kutatás. Noha az élményeit megörökítő írás számos meghökkentő, sőt sokkoló képet és megfogalmazást is tartalmaz, a Katolikus Egyház boldogként tisztelte, s végül 2013-ban Ferenc pápa szentté is avatta.

Amióta 1985-ben a *Liber* kritikai kiadása megjelent, Folignói Angéla személyét és jelenségét a középkorkutatás számos területén kezdték intenzívebben vizsgálni: az írásmű filológiai problémái, Angéla kapcsolata a ferences rend különböző ágaival, valamint a kor laikus mozgalmaival; vallástörténeti fontossága és a középkori misztikán belüli szerepe, mind olyan kérdés, amelyeknek számos tanulmányt, tematikus konferenciát és kollektív kötetet szenteltek az elmúlt 30-40 évben. Olaszországban főleg Enrico Menestò tudományszervezői tevékenységének köszönhetően igen megélénkült a kutatás, számtalan publikáció foglalkozik Angélával, s ő gondozta a *Memoriale* új, 2013-as kritikai kiadását is. Magyar nyelvterületen viszont nem tartozik az ismertebb szerzők közé, művének nincs teljes magyar fordítása, abból szemelvényeket közölt Puskely Mária *Ezer év misztikája* című műve, valamint fordításomban hosszabb részletek jelentek meg belőle a Pozzi–Leonardi-féle *Olasz misztikus írónők* című antológia 2003-as magyar változatában. Vallástörténeti szempontból Klaniczay Gábor foglalkozott munkásságával több összehasonlító elemzésében, s az ő nyomdokain én is érintetem személyét néhány korábbi írásomban.

Köztudott, hogy a középkori ember számára a vallás nem személyes döntés kérdése volt, hanem az egész kultúrát – Jacques Le Goff szavaival – az utolsó sejtjéig átítató kódrendszer. Az is közismert tény, hogy a 12. századtól kezdve a nyugati világban mélyreható változások zajlanak a vallásos élet terén: főképpen az erősen urbanizált nyugati területeken széles tömegek részéről jelenik meg az az igény, hogy a vallást személyesebben, közvetlenebbül éljék meg, és

olyan vallásgyakorlási formákat kezdenek spontán módon gyakorolni, amelyek a korábbi századokban a klérus, vagy még inkább a szerzetesek privilégiuma volt csupán. E vallásos mozgalmak egyik közös jellegzetessége az úgynevezett evangéliumi vagy apostoli életformához való visszatérés ideálja volt. E jelenség legismertebb megnyilvánulását a laikus mozgalmak burjánzása jelentette, és ezen belül is külön ki kell emelnünk egyrészt a tömeges eretnekmozgalmakat, másrészt pedig, nem kis részben éppen az eretnekmozgalmak semlegesítése érdekében az Egyházba integrált koldulórendek jelenlétét.

A laikus-koldulórendi spiritualitás egyik legfontosabb központja az erősen urbanizált észak- és közép-itáliai régió volt, és ezen belül is fontos kiemelni Umbriát, ahonnan maga Assisi Szent Ferenc útjára indította a ferences mozgalmat. A ferencesség, és vele párhuzamosan a másik nagy koldulórend, a domonkosok alapjaiban határozták meg a késő középkori itáliai spiritualitást, sőt tágabb értelemben véve a kultúra nagy részét is. A 13. század második felétől kezdve a kor főbb intellektuális központjaiban, például a Párizsi Egyetem Teológiai Fakultásán is meghatározóvá válik a koldulórendi gondolkodók szerepe. Végig szem előtt kell tartanunk a prédikációs tevékenységet, amely a legfontosabb csatornája volt a főképpen latin nyelvű és írásbeli elit kultúra szélesebb tömegek irányába történő transzferének. Legalább ilyen lényeges, ám sokkal áttételesebb szerepet játszik ebben a folyamatban az ugyanebben az időszakban szintén radikálisan megújuló képzőművészet is. Az új koldulórendekben szinte az első pillanattól kezdve fontos szerepet játszottak a nők is – gondoljunk Ferenc társára, Assisi Szent Klárára (1193–1255) –, s noha a másik nemmel való viszony komoly dilemmákat okozott minden középkori közösségen belül, azonban mindkét nagy koldulórendnek hamar kialakult a női ága, sőt, a 13. század végétől formalizálódik a világban maradó férfiak és nők számára kialakított harmadrend is.

Igen vázlatosan e fenti aspektusok jelentik azokat a kereteket, amelyeken belül a 13–14. század folyamán egy sor olyan olasz nőt ismerünk, akiknek vallásos tapasztalatai írásos formában is ránk maradtak. E személyeket szokás misztikus írónőknek is nevezni, noha a legtöbbjük a szó szoros értelmében nem volt író, sőt többen közülük, mint a jelen esszé tárgyát képező Folignói Angéla is, valószínűleg analfabéták voltak, s így egyrészt a kor filozófiai-teológiai ismereteit csak igen korlátozott mértékben és közvetett formában (leginkább a prédikációkon keresztül) ismerhették csak meg, másrészt legtöbb esetben tapasztalataikat, gondolataikat is többszörös szűrőn jutnak csak el hozzánk. Assisi Klára nyitja a sort, és a legnagyobb hatású 14. századi alak, Sienai Katalin (1347–1380) zárja. Természetesen Katalint követően is vannak fontos női vallásos gondolkodók Itáliában, ám a 14. század végétől egy újabb korszak kezdődik a spiritualitás tekintetében (sőt részben már maga Katalin is inkább az új korszakhoz tartozik), amelyet az úgynevezett obszerváns reform határoz meg. Nem véletlen, hogy Bernard McGinn az 1350-es korszakhatárt alkalmazza nagyszabású misztikatörténeti összefoglalójának *The Flowering of Mysticism: Men and Women in the New Mysticism (1200–1350)* című kötetében. A Klárától Katalinig tartó másfél évszázad alatt legalább tucatnyi „olasz misztikus írónőt” ismerünk, a Pozzi–Leonardi-féle antológia rajtuk kívül Beatrice d’Este, Umiliana Cerchi, Umiltà da Faenza, Contronai Margit, Benvenuta Bojanni, Orvietói Vanna,

Montefalcói Klára, Villana de' Botti írásait tartalmazza ebből az időszakból, de még jó néhány hasonló személyt ismer a kutatás, és számtalan anonim vallásos iromány is köthető női szerzőkhöz, vagy íródott kifejezetten női közösség számára. Például a kor egyik legnépszerűbb devóciós írásműve, a szintén olasz ferences *Meditationes Vitae Christi* is kifejezetten női közönség számára íródott, s van olyan középkori változata is, amelyet feltehetően női szerző fogalmazott.

Angéla *Memorialéját* gyóntatójának és rokonának, a kéziratokban csak *frate A.*-ként megjelölt személynek diktálta. Ezt a tényt azért érdemes hangsúlyoznunk, mert amikor a szöveget olvassuk, szem előtt kell tartanunk, hogy többszörös szűrőn keresztül jutnak el hozzánk e szavak: Angéla saját népnyelvén (umbriai olasz népnyelven) diktálta élményeit A.-nak, aki latinul vetette papírra azt, amit megértett belőle. Ez utóbbit azért fontos hangsúlyozni, mert az is világosan kiderül a szövegből, hogy az írnok sokszor egyszerűen nem értette meg az Angéla által megfogalmazott gondolatokat, és ezzel a ténnyel ráadásul mindketten tisztában is voltak: A. szinte szolgálai igyekezett minél pontosabban tolmácsolni Angéla szavait, és így azok a megjegyzései is megőrződtek, ahol Angéla arról panaszkodik, hogy nem ismer rá saját szavaira, mikor a szavait lejegyző barát visszaolvassa neki a szöveget.

Egy más alkalommal e szavakkal fejezte ki magát: „E szavak által emlékszem arra, amit neked mondtam, de ez az írás igen homályos, mert e szavak, amelyeket felolvasol nekem, nem fejezik ki a jelentésüket, és ezért ez az írás homályos.” Megint egy másik alkalommal így beszélt: „Azt írtad le, ami a legrosszabb, és semmit sem írtál le abból, amit a lélek értékesnek érez.” És ez kétségkívül az én hibámból volt, nem azért, mintha bármit is hozzátettem volna, hanem azért, mert valóban képtelen voltam mindazt megérteni, amit mondott. (Memoriale 2013, 134–135. Ahol külön nem jelölöm, ott saját fordításomban közlöm a szövegrészleteket.)

Mielőtt kitérnénk e megértési probléma értelmezésére, szeretném röviden felhívni a figyelmet arra a jelenségre, hogy milyen viszony olvasható ki e szavakból a női és a férfi szereplő között: a középkorról joggal azt szoktuk tartani, hogy a nők minden értelemben alá voltak vetve a férfiak autoritásának, és ez nem volt másképpen a vallásos életformát választó nők esetében sem, hiszen pontosan a lelki vezetők, gyóntatók egyértelműen hatalmi helyzetben voltak velük szemben. Azonban pontosan ebben a környezetben megfigyelhető a nemi szerepek lassú (és természetesen részleges és igen korlátozott) megfordulása is: a kivételes vallásos képességek, élmények egyfajta spirituális hatalommal ruházzák fel az itáliai női misztikusok egy részét, és ezáltal az elvileg hatalmi pozícióban lévő gyóntató-írnok szinte alávetett helyzetben tűnik fel. Angéla esetében más források is tudósítanak arról, hogy ismert vallási vezetők fordulnak csodálattal felé: a korszak egyik legismertebb spirituális ferences (a renden belüli vitában a radikális álláspontot képviselő) vezetője, Ubertino da Casale írja le, hogy milyen nagy hatással volt rá találkozása Angélával. Ez a folyamat majd a domonkos rendhez tartozó Sienai Katalin esetében bontakozik ki a leglátványosabban, nem csupán azért, mert számos férfi követő is leste szavait, hanem főképpen abban, hogy ő a spirituális hatalmat szinte valódi politikai tőkévé is alakította (amihez természetesen kellett a pápaság komoly válsága is a 14. század közepén), és jelentékeny levelezést folytatott a kor politikai és egyházi vezetőivel.

Visszatérve az Angéla és „a szavait lejegyző barát” közötti megértési problémákra, azt mondhatjuk, hogy ennek háttérében két alapvető jelenség áll. Egyrészt fontos mindig hangsúlyoznunk a misztikus tapasztalat kimondhatatlan jellegét (*ineffabilitas*), hiszen sok misztikus szerző közös élménye, hogy nem lehetséges emberi szavakkal visszaadni azt a vallási élményt, amit megtapasztaltak. Angéla is gyakran beszél erről:

„Ez az élmény azonban szavakkal annyira kifejezhetetlen, hogy bármennyire is fájlalom, még hasonlatot sem igen találok rá. Isten bocsássa meg nekem, hogy egyáltalán beszélni kívántam róla, de csak azért tettem, hogy Isten jóságát föltárhassam...”

„Olyan, mintha káromkodnék. Káromlásnak érzem kérdéstedet is...”

„...arról, ami a lélekben végbemegy, mikor Isten cselekszik és megmutatkozik, nemhogy beszélni, még dadogni sem lehet.”

„Mikor Isten titkaiból visszatérek, nem tudok mást mondani, mint szegényes, emberi szavakat, melyek bizonyosan kívül maradnak a lelkemben zajló kimondhatatlan isteni cselekvésen, s meg sem közelítik a lényegét, ezért mondom hát, hogy szavaim rombolnak, s ezért neveztem káromlásnak.”¹

Másrészt utalnunk kell pontosan a női szerepből adódó társadalmi különbségekre: hiába származott Angéla valószínűleg előkelő családból, a korban a nők számára az iskolázottság igen korlátozottan volt elérhető. Ez pedig nem csupán azt jelentette, hogy ő maga képtelen lett volna írásba foglalni élményeit, és még csak nem is azt, hogy latinul nem tudott (hiszen Dante Alighieri koráról beszélünk, amikor a népnyelvű irodalom már majdnem száz éve magas színvonalon jelen volt Itáliában), hanem azt is, hogy a formális egyetemi képzés hiányában nem állt rendelkezésére az a szó- és fogalomkészlet, amellyel a korabeli teológusok – a nagy hatású 12. századi Clairvaux-i Bernáttól az Angélánál csak egy generációval idősebb olasz ferences Szent Bonaventuráig (1221–1274) – a misztikus élményt próbálták meg objektív és személytelen módon szavakba önteni.

A legmagasabb misztikus élmény, a misztikus egyesülés (*unio mystica*) leírására adódik azonban egy nyelvi készlet, amely tökéletlen ugyan, ám a tanulatlan emberek számára is rendelkezésre állt, ez pedig a földi szerelem, az erotikus egyesülés nyelvezete. A keresztény misztika kezdeteitől jelen volt az emberi szerelem szavainak, képeinek Istenre, az Istennel való egyesülésre való felhasználása, gondoljunk csak az *Énekek énekére*, és ez a jelenség a késő középkorban sem egyedül a női szerzők sajátossága. Már a fentebb említett Clairvaux-i Bernát több szövege is tartalmaz erotikusnak ható képeket,² és érdemes egy pillanatra felidézni Folignói Angéla kortársát, a szintén umbriai,

¹ *Olasz női misztikusok*, 150, 162, 168. Az antológiában is szereplő szövegrészleteket saját ott megjelent fordításomban közlöm (köszönettel tartozom szerkesztőmnnek, Barna Imrének), ám néhány helyen az alapszöveg új kritikai kiadása fényében módosítom a megjelent fordítást.

² ...Ki Téged ízele, éhezik
s szomjasabb lesz, aki iszik,
de másra már nem szomjazik,
csak Jézusért óhajtozik.

Estére zárva reteszem
ágyamban Jézust keresem:
titkon vagy fényes tereken
csak őt szeretem, őt lesem...

(*Ujjongása Jézus nevére*, Babits Mihály fordítása)

ugyancsak ferences harmadrendi híres költőt, Jacopone da Todit. Jacopone több laudájában is megkísérli a misztikus élmény versbe foglalását, ám ő is beleütközik mind a kimondhatatlanság akadályába, mind az emocionális túlfűtöttségbe, és az erotikus képek is feltűnnek e versekben.

*...Ha az öröm megárad – dalolni kell, dalolni;
a nyelv dadogva lázad – nem tud semmit se szólni;
de ki tudná titkolni – édes tüzét szívének?
Ha az öröm föllobban, – sírni kell, sírva sírni;
a szív csordulva dobban, – alig lehet kibírni:
s ajkunk sikolyra nyúlni – nem érzi szégyenének.³*

Noha Jacopone formálisan sokkal műveltebb volt, mint Angéla, hiszen valószínűleg jogot tanult, és latin nyelvű művei, sőt értekezése is fennmaradtak, ám ő sem végzett teológiai tanulmányokat, így a nyelvi gátak egy része az ő számára is fennállt.

Angéla lángoló, kimondhatatlan szeretete azonban nagyrészt krisztológiai jellegű, tehát nőként a valóságos emberré lett Fiúisten felé irányul, és ez a jelenség még nyilvánvalóbbá és ugyanakkor olykor még félreérthetőbbé teszi az egyesülés szavait. A leghíresebb és legvitatottabb jelenet Angéla élményei között, mikor látomásában Krisztus sírjában látja magát:

„egy misztikus elragadtatásában Krisztussal együtt a sírban találta magát: előbb megcsókolta Krisztus mellkasát (...) majd megcsókolta a száját, amelyből kimondhatatlanul édes illat áradt. Ezután orcáját Krisztuséhoz simította, Krisztus pedig az ő arca másik felére tette kezét, és magához szorította őt...” (Olasz misztikus írónők, 143.)

A vallásos áhítat testi jellegű kifejeződése különösen jellemző volt a korabeli női vallásosságra, sokszor idézik Montefalcói Klára példáját, akinek társai tanúvallomása szerint a szívében halála utána megtalálták Krisztus kínszenvedéseinek kicsinyített mását; vagy éppen Sienai Katalin leveleit és eksztázisban diktált értekezését, amelyben a Jézus szent vére iránti lángoló áhítat jelenik meg változatos formában. E kérdésnek hatalmas nemzetközi irodalma van, a legmélyebben talán Caroline Walker Bynum, magyarul sajnos még nem olvasható művei tárgyalják e kérdést. Nekem is már volt alkalmam írni róla korábban a *Corpus/Body. Test teátruma*, 1. felvonás: *Női testek* című kötetben, ahol utaltam rá, hogy miért tartom félreértésnek a hasonló jellegű testi képek, megnyilvánulások orvosi-pszichológiai értelmezését. És ugyanez igaz a mai olvasó számára tényleg sokkoló önsanyargató gyakorlatokra is, például mikor Angéla így fogalmaz:

„...három tagomban, a legszégyenletesebbekben igen nagy lángolást érzek, melyet korábban, míg te meg nem tiltottad nekem, természetes tüzzel fojtottam el, s oltottam ki magamban.” (Olasz misztikus írónők, 155.)

Az ilyen és ehhez hasonló, mai szemmel elborzasztó gyakorlatok leírásánál érdemes szem előtt tartani, hogy a test radikális manipulálása egy, az adott korban magasabb rendűnek tartott cél elérése érdekében jelen van még a mai, szekularizált kultúránkban is, gondoljunk csak az élsportra.

³ A hangot fogó örömről, ford. Sárközy György, in: *Olasz költők antológiája*, szerk. Rába György, Budapest, Kozmosz, 1966, 47–48.

Itt most azonban Angéla írásának egy másik aspektusára hívnám fel a figyelmet. Teológiatörténeti szempontból ki szokták emelni Folignói Angéla egyéni Szentháromság-koncepcióját, amely azonban éppen a fentebb tárgyalt közvetítési nehézségek miatt nem teljesen világos formájában bontakozik ki a szövegből:

„Eljött beléd a Szentháromság – s így szólt hozzám: – Kérdezd meg tőle, miképpen jöhetett el. – És azt sugallta nekem, mintha e beszélgetésben részt vett volna az Atya, a Fiú és a Szentlélek is. S akkor mintha kijelentette volna, hogy a Szentháromság egységet alkot, s a nap példáját, valamint egy másik példát hozott föl, de én elutasítottam, mivel valahányszor ily nagy szavakat mondanak nekem, elutasítom, mivel félek, hogy méltatlan vagyok rá...” (Olasz misztikus írónők, 134.)

Angélát véleményem szerint az emeli ki igazán a korabeli női vallásosság képviselői közül, hogy olyan elementáris erővel képes belső lelki-pszichológiai élményeit szavakba önteni, hogy az még a sokszoros szűrőn is egyértelműen áttör. Különösen erős képekkel fejezi ki a spirituális fejlődésének egyik fontos és hosszan tartó fázisát jelentő misztikus elhagyatottság (*derelictio*) élményét.

„Látom, ahogy az ördögök fölakasztják lelkem, s ahogy az akasztott embernek nem marad semmi támasza és segítsége, ő is mintha magára maradna. A lélek minden erénye fölbomlik, miközben maga a lélek továbbra is lát, értelmel és gondolkodik. Mikor lelkem látja, hogy minden erénye és képessége megsemmisül, elenyészik, s hogy semmit sem képes ez ellen tenni, oly nagy fájdalmat, annyira reménytelen dühöt és szenvedést él át, hogy kínomban és a mérhetetlen fájdalom és harag miatt olykor zokogok.” (Olasz misztikus írónők, 154.)

Mikor sikerült túljutnia az elhagyatottság fázisán, hasonlóan személyes szavakkal képes megfogalmazni az Istenhez való visszatalálás tapasztalatát (pontosabban annak kimondhatatlanságát):

„A lélek azonban e látványt nem képes sem szavakkal, sem szívével kifejezni, hiszen a semmit látja, de a mindenséget pillantja meg.” (Olasz misztikus írónők, 160.)

„Isten látványa a homályban azonban nem hoz kacagást ajkamra, sem áhítatot, sem buzgalmat, sem szenvedélyes szeretetet nem kelt bennem; testem s lelkem nem remeg, mint korábban, hiszen a lélek a semmit látja, és a mindenséget pillantja meg: a test elcsendesül, s megbénul a nyelv.” (Olasz misztikus írónők, 161.)

Spirituális önéletrajzának végére eljut a szinte tökéletes öröm állapotába:

„Mintha a háromság közepében lettem volna, úgy, mint még sohasem, minthogy az eddigiéknél sokkalta nagyobb adományok jutottak osztályrészemül, s teljesen elmerültem bennük. Ebben az Istenben való létben tökéletes boldogság töltött el, s színiültig teltem gyönyörrel. S ebben a tapasztalatban, hogy e javak és leírhatatlan égi örömök között lehetek, melyek följebbvalók minden eddigi élményemnél...” (Olasz misztikus írónők, 165.)

Folignói Angéla spirituális önéletrajza töredékesen és tökéletlenül közvetíti csak vallásos élményeit, ám abból, ami képes áttörni a szűrőn, egyszerre tárul elénk a misztikus tapasztalat időtlen volta és a késő középkori Itália spirituális-kulturális kontextusának számos aspektusa.